

Т.В.АЛЁХНА

СРОДКІ СІНТАКСІЧНАЙ ЭКСПРЭСІІ Ў ПРАДМОВАХ ЛЬВА САПЕГІ ДА СТАТУТА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1588 г.

Еўрапейская кніжная культура позняга сярэднявечаўя развівалася пад знакам рытарычнай традыцыі, якая абумоўлівала літаратурныя густы эпохі. Рыторыка выступала «вядучым нарматыўным прынцыпам сацыяльнай камунікацыі»¹ і вызначала ўсе этапы стварэння тэксту ў розных жанрах рытарычнай літаратуры – ад знаходжання матэрыялу пры развіцці тэмы (*inventio*) да славеснага аздаблення (*elocutio*). Раздзел рыторыкі *elocutio* прадпісваў выбар моўных і стылістычных сродкаў (у тым ліку тропай і фігур) у залежнасці ад мэты твора, каб найлепшым чынам рэалізаваць гэтую мэту.

У дзвюх прадмовах Льва Сапегі да Статута ВкЛ 1588 г.² выбар сродкаў сінтаксічнай экспрэсіі (сінтаксічных фігур) адпавядае прызначэнню ўступных тэкстаў. Першы з іх, прысвячэнне Статута каралю Рэчы Паспалітай Жыгімунту III (далей Прысвячэнне), – гэта эпідэйктычны твор (урачыста-панегірычнае ўслаўленне), парадны зварот Сапегі да караля. У адрозненне ад Прысвячэння, Адозва да ўсіх саслоўяў княства (далей Адозва) належыць да дэлібератыўнага (абмеркавальнага) красамоўства; аўтар даказвае неабходнасць і дабратворнасць друкаванага выдання Статута для грамадства. У абодвух уступных тэкстах Сапегі імкнецца як мага лепш данесці да чытача сваё разуменне права і закона, зрабіць выклад прававой праблематыкі пераканаўчым і даступным.

У абедзвюх прадмовах з усіх сінтаксічных фігур найчасцей выкарыстоўваюцца антытэзы. У Прысвячэнні 27 фігур, з іх 11 – антытэзы. У Адозве з 18 фігур 11 антытэз.

Для Сапегі антытэза – гэта сродак разгортвання тэмы і арганізацыі доказу. Рытарычная тэорыя падзяляла ўсе фігуры на фігуры думкі і фігуры слова. Пры пераказе іншымі словамі фігуры думкі не мяняюцца, а фігуры слова зменьваюцца (фактычна страчваюцца)³. Шматразовае выкарыстанне антытэз, якія належаць да фігур думкі, рэалізуе задачу пераканання чытача, бо «супрацьлегласці надзвычай даступныя разуменню, а калі яны побач, яны яшчэ больш зразумелыя»⁴. Як зазначае Е.Ульчынайтэ, у рытарычнай практыцы фігуры думкі лічыліся найлепш адпавядаючымі «персуазыўным» (пераканаўчым, ад лат. *persuasio* – 'перакананне') мэтам аўтара⁵.

У пачатку (у першым сказе ўступу) абедзвюх прадмоў змешчаны самыя сутнасныя для развіцця тэмы супрацьпастаўленні. У першым сказе Прысвячэння з дапамогай антытэзы Сапега паказвае з'яўленне права як альтэрнатыву і процівагу тыраніі і анархіі. Тут супрацьпастаўлены дэспатызм і законнасць, асветны манарх і тыран: [у мінулыя часы манархі правілі] *не правом яким описаным, або статутом, але только своим зданьем и уподобаньем* [па сваім поглядзе і жаданні] (44). Гэтая антытэза абумоўлівае характар трактоўкі паняцця права ў асноўнай частцы прадмовы, а ў далейшым вызначае спосаб пераходу ад выкладу тэмы права да прысвячэння Статута каралю менавіта як асветнаму і гуманнаму каралю, найвышэйшаму ахоўніку законнасці ў дзяржаве.

У першым сказе Адозвы з дапамогай антытэзы задаецца супрацьпастаўленне *вольнасці і няволі* (47), якое арганізуе ўвесь далейшы доказ (47). Антытэза вызначае шлях развіцця зыходнай тэмы права, якое ў Адозве разумеецца як сродак забеспячэння і аховы вольнасці кожнага чалавека.

Змяшчэнне ў пачатку прадмоў найважнейшых супрацьпастаўленняў арганізуе далейшую пабудову гэтых тэкстаў на адносінах кантрасту. Так, і ў Прысвячэнні, і ў Адозве непасрэдным выклад тэмы права ў асноўнай частцы пачынаецца з фармулёўкі сутнасці права, пададзенай таксама ў выглядзе супрацьпастаўлення. У Прысвячэнні гэта хізм (перавернуты паралелізм з размяшчэннем аналагічных частак АВ В'А', звычайна са значэннем антытэзы⁶): *тамъ бельлуа, а по нашому дикое звера пануеть, где человек водлуг уподобанья своего владность свою ростегаеть, а где опять право, або статуть гору маеть, там сам бог всим владнеть* [там бельлуа, а па-нашаму дзікі звер пануе, дзе чалавек па сваёй волі сваю ўладу ажыццяўляе, а дзе зноў права, або статут мае перавагу, там сам бог усім уладарыць] (44). У Адозве вызначэнне сутнасці права мае форму аксюмарана, які па сваёй семантыцы таксама антытэтычны: *их естесмо невольниками прав для того, абы сьмы вольности уживати могли* [мы з'яўляемся нявольнікамі законаў для таго, каб маглі карыстацца вольнасцю] (47). Абедзве фігуры ўжываюцца ў прадмовах толькі па аднаму разу, чым ствараецца асаблівае выдзяленне найважнейшай думкі. Акрамя таго, абодва галоўныя палажэнні – гэта цытаты. Сапега цытуе Арыстоцеля ў Прысвячэнні і Цыцэрона – у Адозве і такім чынам не толькі выяўляе вытокі сваёй прававой канцэпцыі, але і канцэнтруе ўвагу чытача на найбольш значным і актуальным месцы разважання, абапіраючыся на слаўтыя імёны антычных класікаў як на найвялікшыя аўтарытэты.

У разгортванні зыходнай тэмы ў прадмовах назіраецца пэўная паралельнасць: выклад сваёй тэорыі права Сапега будзе як паслядоўнае развіццё і ўдакладненне заяўленых ва ўступе супрацьпастаўленняў. Але ў Прысвячэнні найбольшая колькасць антытэз сканцэнтравана ў асноўнай частцы прадмовы, дзе Сапега раскрывае сваё разуменне права. У Адозве ж антытэзы размеркаваны больш раўнамерна па ўсяму тэксту. Так, у Прысвячэнні з 11 антытэз 2 прыпадае на ўступ і 9 – на асноўную частку. У Адозве 4 антытэзы ва ўступе, 5 – у асноўнай частцы і 2 – у заканчэнні (ўсяго таксама 11). Гэта выклікана розным прызначэннем уступных тэкстаў. Прысвячэнне як парадны зварот-панегірык патрабуе большай асцярожнасці і ўзважанасці ў разважаннях аб адносінах закона і каралеўскай улады. У Адозве, жанр якой не меў тых абмежаванняў, што былі характэрныя для прысвячэнняў, Сапега больш вольны ў сваёй трактоўцы прававой праблематыкі. Тут тлумачэнне задач і функцый права ажыццяўляецца з дапамогай сродкаў рацыянальнага і аб'ектыўнага стыляў, а не вобразных сродкаў, як у Прысвячэнні. Такім чынам, калі ў Прысвячэнні Сапега больш клапаціцца пра *elocutio*, г.зн. славеснае аздабленне свайго твора, то ў Адозве ён аддае перавагу *inventio* – адшукванню адпаведнага зместу для развіцця тэмы шляхам прадметна-лагічнага раскрыцця паняцця права.

Агульнай для Прысвячэння і Адозвы з'яўляецца наяўнасць сінтаксічных паралелізмаў (шэсць – у Прысвячэнні, тры – у Адозве), якія Сапега выкарыстоўвае як у рамках перыяду (у сучасным разуменні тэрміна), так і самастойна.

У антычнай рыторыцы перыяд лічыўся важнейшай фігурай рытарычнага сінтаксісу, але на фармальным узроўні не быў дакладна вызначаны. Так, у тэорыях рыторыкі з антычнасці да XVI–XVII стст. перыяд разумеўся вельмі шырока: фактычна як любое супастаўленне ці супрацьпастаўленне членаў сказа. Вызначэнне перыяду, якое было дадзена Арыстоцелем ("фраза, якая сама па сабе мае пачатак і канец і памеры якой лёгка азірнуць"⁸), найчасцей выкарыстоўвалася і ў аўтараў рытарычных сачыненняў XVI–XVII стст. Фармальнымі прыметамі перыяду былі бінарнасць пабудовы (перыяд дзяліўся на пачатак, або папярэднік (*prothesis, antecedens*) і канец, або паслядоўнік (*apodosys, consequens*)) і наяўнасць рытмічнай арганізацыі складу апошняга калона¹⁰. У сучасным разуменні перыяд вызначаецца як многачленны складаны сказ з бінарнай структурай і наяўнасцю аднародных паралельных канструкцый у састаўных частках¹¹.

У прадмовах Сапегі перыяд (у сучасным разуменні тэрміна) амаль адсутнічае. Так, у Прысвячэнні перыядам можна назваць цытаваны вышэй

приклад: *тамъ бельлуа, а по нашому дикое зверя пануеть, где человек водлуг уподобанья своего владность свою ростегаает, а где опять право, або статуть гору маеть, там сам бог всим владнеть* (44). У Адозве знаходзім наступны перыяд: *тогда и в том той потребе каждого обывателя фолькгуячы и пожитку речы посполитое служечы, важылом се того, тую працу на себе подняти* [тады і ў тым патрэбу кожнага грамадзяніна палягчаючы і на карысць дзяржавы служачы, вырашыў гэтую працу ўзяць на сябе] (45). Абодва прыклады – гэта перыяды хутчэй у разуменні рыторыкі XVI ст., чым у сучасным вызначэнні. Такім чынам, наяўнасць перыядычных канструкцый у прадмовах Сапегі даволі спрэчная. Разам з тым Сапега часта выкарыстоўвае сінтаксічныя паралелізмы ў складзе разгалінаванага складана-залежнага сказа, напрыклад: *а естли ж человеку почтивому ничего нет мильшого над тое кгда в отчызне своей безпечне мешкаючы не боит се, абы его хто на доброй славе его змазати, албо на теле и на здоревью его образити, албо теж на власной маетности его укыведити* могь, *тотды то ничому иншому одно праву причитати мает, за которым от кождого в покою седить и жадного усильства, обелженья и уквивенья на себе не поносить...* [а калі паважанаму чалавеку няма нічога даражэйшага за тое, што ў сваёй айчыне жыве ў бяспецы і не баіцца, што нехта зняважыць яго добрае імя, або зробіць шкоду яго асобе ці здароўю, або пашкодзіць яго ўласную маёмасць, то гэтым не чаму-небудзь іншаму, а толькі закону абавязаны, пры якім ад кожнага мае абарону і ніякага гвалту, знявагі і крыўды не церпіць] (47). Сапега аддае перавагу сінтаксічным паралелізмам з двух частак, значна радзей ён ужывае паралелізмы з трыма састаўнымі часткамі (адзін – у Прысвячэнні і адзін – у Адозве).

Выкарыстанне сінтаксічных паралелізмаў дазваляе дасягнуць эфекту рытмічнай зладжанасці прадмовы, чым ствараецца эфект узвышанасці стылю, дасягаецца эмацыянальнае ўздзеянне на чытача.

У адзінкавых выпадках у прадмовах сустракаюцца параўнанні (два у Прысвячэнні, адно – у Адозве). У рыторыцы XVI–XVII стст., па меркаванні Е.Ульчынайтэ, параўнанне разумелася як сродак ампліфікацыі¹² (*amplificatio* – ‘пашырэнне, павелічэнне’). З аднаго боку, ампліфікацыя выконвала функцыю ўзмацнення доказу і дасягнення эмацыянальнай напружанасці, з другога – садзейнічала стварэнню пышнасці, небудзённасці тэксту. У сучасным разуменні параўнанне – гэта прыпадабненне дзвюх з’яў па агульнай прымеце з мэтай выявіць у аб’екце параўнання новыя, важныя якасці¹³.

У Прысвячэнні Сапега ўжывае параўнанні ў той кампазіцыйнай частцы, у якой непасрэдна рэалізуецца афіцыйна-параднае прызначэнне прадмовы: падзяка каралю за зацвярджэнне Статута і прысвячэнне яму першага выдання кодэкса. Ва ўступе і асноўнай частцы з дапамогай антытэз быў падрыхтаваны пераход да ўслаўлення Жыгімонта III і яго продкаў як найпершых прыхільнікаў прававой улады і выканаўцаў законаў (у процівагу дэспатычным правіцелям мінулага). У другой палове прадмовы антытэзы саступаюць сваё месца параўнанням. Першае з іх характарызуе падданных караля, якія пад яго справядлівай уладай *самы себе права яко найбільшыя сторожы посполитое вольности творыли* [самі сабе законы, як найбільшыя ахоўнікі агульнай свабоды, стваралі] (45). Другое параўнанне звязана з панегірычным ўслаўленнем караля і амаль даслоўна паўтарае першае: *вашой кр, милости ... яко найвышшому сторожу, всех прав и вольностей наших* [вашай каралеўскай міласці як найвышэйшаму ахоўніку ўсіх законаў і свабоды нашай] (45). Такім чынам, прыпадабненнем караля і яго падданных, грамадзян ВКЛ, аднаму агульнаму вобразу *сторожа вольности* Сапега ўраўнаважвае абодва бакі ў агульнай справе абароны прававой свабоды і законнасці ў дзяржаве. Два суаднесеныя параўнанні прызначаны не столькі для пераканання як антытэзы, колькі для стварэння эмацыянальнага настрою, усхвалявання чытача, эстэтычнага задавальнення.

У Адозве Сапега ўжывае ўсяго адно кароткае параўнанне ва ўступе: [людзі, што страцілі свабоду,] *яко невольники* (44). Можна меркаваць, што тут для Сапегі найбольш важна менавіта пераканаць чытача, растлумачыць сваё разуменне ролі закона ў грамадстве, а эстэтычны і эмацыянальныя аспекты адыходзяць на другі план.

У прадмовах з мэтамі ампліфікацыі тэкст насычаецца наакупленнямі слоў-сінонімаў (*congeries*) (шэсць – у Прысвячэнні і два – у Адозве). Рытарычная традыцыя прадпісвала памяркоўнае выкарыстанне сінонімаў, якое пазбягала б лішку, перагружанасці словамі: «гэта з'яўляецца недахопам, калі гаворка пераабцяжарваецца залішнім награвашчваннем слоў, але можа быць і вартасцю, калі яна становіцца гэтым шляхам больш поўнай і высвятляе думку»¹⁴. Даволі цяжка меркаваць аб тым, якая колькасць сінанімічных слоў і выразаў у эпоху Сапегі лічылася дастатковай, якая – празмернай. Сапега ж выбірае мінімум і пазбягае спалучэння больш як двух сінонімаў: *зданье и уподобанье, господары и короли, панованье и звирхность, панства и королевства* (44), *панство ваше королевское милости, славное великое князство литовское* (45), *слабший и худший, можный и потужный* (47). У Прысвячэнні знаходзім таксама адзін цалкам таўталагічны выраз: *тяжкий тежар* (44). З дапамогай наізнання сінонімаў ці падобных выразаў дасягаецца эmfатычнае выдзяленне важнай думкі, прыцягненне ўвагі да яе.

Больш паслядоўнае выкарыстанне ампліфікацыйнага прыёму сінанімічных наакупленняў у Прысвячэнні абумоўлена спецыфікай эпідэйктычнага красамоўства, якое патрабавала пышнасці і эmfатычнай аздобленасці стылю.

Аналіз выкарыстання сінтаксічных фігур у Прысвячэнні і Адозве паказвае, што Сапега аддае перавагу антытэзам, з дапамогай якіх дасягаецца інтэлектуальная напружанасць і пераканаўчасць прадмоў. Выкарыстання ў прадмовах фігуры характарызуюцца падобным складам (асноўныя фігуры – антытэзы, параўнанні, сінанімічныя наакупленні, сінтаксічныя паралелізмы). Разам з тым эпідэйктычны жанр Прысвячэння абумовіў больш частае выкарыстанне гэтых сродкаў і як вынік – большую экспрэсіўнасць стылю, чым у Адозве, якой уласціва большая празрыстасць і меншая аздобленасць стылю.

¹ Мячкоўская Н. Б. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян: Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях. Мн., 1993. С. 4.

² Уступныя тэксты цытуюцца па факсімільным выданні: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989. С. 44–48, але перадаюцца сродкамі сучаснай рускай графікі (у дужках указаны старонкі).

³ Гл.: Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. С. 466 (пераклад наш – Т. А.).

⁴ Античные теории языка и стиля. СПб., 1996. С. 195.

⁵ Ulcinajte E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. Wrocław etc, 1984. S. 93.

⁶ Гл.: Литературный энциклопедический словарь... С. 482.

⁷ Там жа. С. 258.

⁸ Античные риторики. М., 1978. С. 140 (пераклад наш – Т. А.).

⁹ Ulcinajte E. Teoria... S. 87.

¹⁰ Ibid. S. 87–88.

¹¹ Гл.: Литературный энциклопедический словарь... С. 274; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., 1991. С. 379 (пераклад наш – Т. А.).

¹² Ulcinajte E. Teoria... S. 125, 128.

¹³ Литературный энциклопедический словарь... С. 418.

¹⁴ Античные теории... С. 283.

Т. Р. ТРАФІМОВІЧ

МАТЫВАЦЫЯ СТАРАБЕЛАРУСКІХ НАЗВАЎ АСОБ З ФАРМАНТАМ -НИК-

Да ліку актуальных праблем сучаснай лінгвістыкі можна аднесці вывучэнне механізма моўнай намінацыі, г.зн. таго, як утвараюцца моўныя адзінкі, што называюць фрагменты рэчаіснасці і фарміруюць паняцці аб іх. Па нашых назіраннях, вытворныя старабеларускія назвы асоб даюць магчымасць выявіць матывацыйныя сувязі, ацаніць іх сутнасць і значэнне ў сферы намінацыйнай дзейнасці.

У сістэме назваў асоб, адлюстраванай у мове старабеларускага дзелавага пісьменства, значнае месца займаюць словы з фармантам *-ник-*. Гэта менавіта фармант, таму што ён можа цалкам супадаць з суфіксам *-ник-*, а можа ў залежнасці ад рэальных умоў утварэння наймення ўключаць два суфіксы: *-н-* і *-ик-*.

Сярод сабраных намі старабеларускіх назваў асоб ёсць шэраг менаматывавальных. Гэта значыць, што такія найменні ўзніклі, хутчэй за ўсё, адным шляхам. Так, назоўнікамі, якія пазначаюць аб'ект дзеяння асобы, матывуюцца наступныя намінацыі: *барышник, бурсник, бортник, гусельник, коверник,*